

A „HALLGATÓ” ARANY ÉS AZ „ŐSZIKÉK”

Az Arany Jánosról szóló szakirodalomban hagyományossá lett „a hallgató Arany” megjelölés. Azt a magatartást igyekeztek az Arany-kutatók ezzel megjelölni, amely nagyjából a *Buda halálától az Őszikékig* jellemzi a költőt.¹ A kutatás többször számbavette már az elhallgatás szubjektív és objektív okait, latolgatta valóságos és vélt indítékait. Megvizsgálta az 1860-as években rohamosan gyérülő, újrakezdett és csonkán maradt költői művek végülis elapadó sorának darabjait, a műfordításokat, Arany akadémiai tevékenységét stb.

Kevés szó — az is el-elve — esik a közel másfél évtizedbeli pár soros, hol látnivaló-szándékosan pongyola, hol epigrammatikusan tömör, kerek kisebb versekről, amilyeneket a költő igazában már Pestre kerülésekor kezdett el irogatni, az 1860-as évek elején még csörgedező „nagy líra” (*Rendületlenül, Kies ősz, Magányban*, stb.) mellett, és amelyek fokozatosan veszik át a líra funkcióját másfél évtizedre, immár pátosztalanul, az objektíváció kínos belső kényszere nélkül, a költőhöz önmagához vagy néhány közeli barátjához szólva.

Az úgynevezett „mondacskok”-kal, „akadémiai papírszeletek”-kel már kezdetben gondban volt az Arany-filológia is. Arany László 1886-ban, atyja hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezésekor őszintén megvallotta, hogy milyen kételyek fogták el munka közben e költeménycsoporttal kapcsolatban. Árt-e a kegyeletnek a közzétételükkel? „Szabad-e az alkotó művész minden forgácsát közszemlére tenni? — kérdi önmagától és az utókortól, és így folytatja — S ha egykor majd lehetne is: elérkezett-e már erre az idő?... Nem jobb volna-e várakoznom még tovább is? Vagy legalább megválogatnom a gyűjteményt?”

Kételyei közben úgy vélte azonban, hogy azok fölfogása is mérlegelendő, akik a mielőbbi és teljes közzététel mellett érvelnek. Ezek után döntött úgy — állítja —, hogy „lehetőleg teljes gyűjteményt” ad abból, ami az előző kiadásokba nem került bele, s a levelezésből azt, amihez hozzájutott „és egyáltalán közölhető”.²

Ezeket az alapelveket kellett tehát mindenekelőtt alapul vennünk a hallgatás időszakában keletkezett, a költő által az életében megjelent kötetekbe föl nem vett versek, töredékek, rögtönzések sorsának áttekintésekor. Ha a „lehetőleg teljes gyűjtemény” fogalmát az Arany László birtokában 1886-ban levő kéziratanyaggal azonosítanánk is (nem tudhatott kallódó, lappangó, mások által féltékenyen őrzött kéziratokról), fölkelthette figyelmünket az „és egyáltalán közölhető” félmondat. Még akkor is, ha ez az idézett bevezető szövegében elsősorban a baráti levelezésre utal.

¹ Pl. KERESZTURY Dezső: A hallgató Arany It. 1950. 3. 66.; Barta János: Arany János Bp. 1952 161—169.; KOMLÓS Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig Bp. 1959. 68.; NÉMETH G. Béla: Türelmetlen és késlekedő félszázad Bp. 1971. 93. stb.

² Arany János Hátrahagyott Versei. I. Bp. 1888. IV—V., kiem: N. J.-tól.

Ha Arany László fölsorolt elvi kételyeit elosztatta is a tudós-filológus érvelés, bevezető tanulmányából kiderül, hogy az általa ismert szövegek egy részének közzétételénél nem annyira a nyilvánosság elé tárás kötelezettségének elve, mint inkább egyféle kényszerűség vezette. „De maradt — írja —, mind a régi időkből, mind az utolsó évekből néhány alkalmi rögtönzés és néhány kisebb töredék: vázlatok, röpke ötletek, megkezdett strophák. Úgy hittem, e posthumus kötetből ezeknek sem szabad hiányozniuk; FÜGGELÉK-ként kiadhatom a félremagyarázás kockázata nélkül.” — Lappangó kelletlenkedését is elárulja az általa látnivalóan nem sokra tartott, apja költői tekintélyét — szerinte — netán csökkentő „röpke ötletek” közzétételével kapcsolatosan: „Egy részök már úgy is közkezen forog évek óta. Az alkalmi rigmusok kiszivárogtak a szűkebb baráti körből, melynek pillanatnyi fölvidítására szánva voltak, s részint kéziratban, részint — kivált az atyám halála után megjelent hírlapi közlemények által — nyomtatásban is elterjedtek a közönség között.”³

Arany László maga is költő volt s egy — egyébként általa ugyancsak a FÜGGELÉK kategóriába sorolt — rögtönzés-csoportot jó érzékkel külön figyelemre méltatott. „Van azonban az alább közölt rögtönzések között sok, amit nem is barátai számára írt, hanem egyes egyedül csak önmagának. Mintha az élet nyomorúságai elől a saját humorához menekült volna, s a ki egykor lelkének nagy konvulziói, kedélyének meghasonlása, hazája sorsa miatti aggodalmait s a végzet által reá mért megpróbáltatások, küzdelmek, bánat és gyász ellen a költészetben keresett enyhületet, utóbb az apró-cseprő bosszúságok, kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei ellen is humora játékában kereste volna az orvoslást ...ha bántotta valami, nem fakadt ki érte... vagy egy sóhajtásszerű versecskében nyertek érzelmei alakot, vagy egy satiricus mosollyal rázta le az apró mizériákat lelkéről.”

A nagy költő poéta fia — úgy látszik — azt észrevette, hogy a lelke nagy konvulzióit, kedélyének meghasonlásait hazája sorsa miatti aggodalmait s a végzet által reá mért csapások miatti bánatot és gyászt a költészetbe átvetítő Arany János *lényegében* azonos a rögtönzések — aranyjánosi értelemben vett — humorához menekülő személyiséggel, a „rögtönzéseket” mégsem tekintette „költészet”-nek. Mintha még tovább is mentetné az „apró-cseprő bosszúságok”, „kicsinyes sérelmek, sőt a gyarló testi szervezet gyötrelmei keltette”, költészettel — szerinte — csak röstellkedve együtt emlegethető rögtönzéseket, siet szóba hozni apja korai testi megrokkadását, fölsorolja betegségeit, s azt is elárulja, hogy van „egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők)”.⁴

Már a számbavehető költeménycsoport e kegyeletes-szemérmes, elparentálásából is sejthető volna, hogy tanácsos az Arany-líra valamiféle itt lappangó vonulatával szembenéznünk. Arany László sem az úgynevezett rögtönzés-versecsoport jellemzősekor, sem magyarázó mentegetések nem utal ugyan egyes költeményekre, de az általa sajtó alá rendezett kötet FÜGGELÉKe, a *Rögtönzések, tréfák, sóhajok* című részben túlnyomóan a „hallgatás” korszakának minősített időszakban keletkezett verseket sorakoztatja föl. Magyarozatként arról is számot ad, hogy e papírszeletek jórésze szinte véletlenül került elő, jónéhányuk el is kallódhatott (talán fidibusz lett). Az anyag tehát eredetileg bővebb lehetett, és — rekonstruálhatatlan. Nincs az sem kizárva, hogy Arany László (ismerve a hagyaték közlésére vonatkozó kételyeit) a megmaradott papírszeletek mindegyikét sem tette közzé. (Ami ebből Voinovich Gézához került és földolgoztatott, a kritikai kiadásból ismeretes.)

³ Uo. XIII—XIV.

⁴ Uo. XV—XX.

Az is elterelhette a figyelmet az aranyi hallgatás esztendeiben keletkezett kis versekről, hogy Arany Lászlótól kezdve minden kiadás különböző címszavak alatt többféle csoportba szedegette őket, az időrendtől sűrűn eltekintve: *Töredékek, Rögtönzések, Mondacsok, Akadémiai papírszettek*; Voinovichnál még *Karlsbadi apróságok, Nyelv és vers* címen is néhány. Viszonylagos rendet — a hagyomány tapintatos tiszteletben tartásával — Keresztury Dezső teremtett e téren Arany költeményeinek újabb sajtó alá rendezéseikor, a kronológia hangsúlyozott figyelembe vételével.⁵

Összefoglaló méltatásuk azonban máig is csak Voinovichnál olvasható: „E csüggedt években hallgat költészete, csak apró sziporkák szállonganak fel a régi láng helyén. De a hevenyészett, eldobott sorokban is van eszme és gúny s hatalma a kifejezésnek.”⁶ Ezen túl csak egy-egy frappánsabbat (*Szülőhelyem..., Szegény Miska sírkövére, Főtítkárság*), vagy életrajzi-politikai vonatkozásút (*A csillag-hulláskor, Az 1869-i választások*) hozott szóba alkalmanként, jobbára illusztrációul az Arany-irodalom.

*

Ha nem a keletkezés külsődlegesnek is tekinthető — bár figyelmen kívül nem hagyható — körülményeit (az akadémiai üléseknek a költő számára unalmas órái, kaján ötleteket sugalló, tudományoskodó fontoskodásai), vagy a „házi használatra” szánt „műfaji” megjelöléseket (mondacsok, alkalmi szesszenések) vesszük figyelembe, az időrendet követve sajátos fejlődésképet kaphatunk.

Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy az a költeménytípus, amelyet a „hallgatás” éveiben tart jellemzőnek a szakirodalom, már az 1860-as évek elején jelentkezik a mindenkor számon tartott, többször elemzett lírai versek, hazafias, patétikus, néhol vörösmartyas-reformkorias, időszerű nemzeti problémákat latolgató, modorukban azonban enyhén anakronisztikus ódák mellett.

Már a hatvanas évek elején fölismerhető, hogy ezek az „apróságok”, „rögtönzések” valamiféle rossz közérzetről árulkodnak. Háttére mindennek a pesti életformaváltás okozta viszolygás, idegenkedés a szokatlan körülményektől és a költőre — kedvére-kedve ellenére rátukmált — leglelkesebb hívei által kiszemelt szereptől való borzongás.

A később „irodalmi Deák-párt”-nak elnevezett csoportosulás az 1850-es, 1860-as évek elején észrevehetően egyféle „irodalmi front” megnyitására készült. A Deák—Kemény—Eötvös—Csengery-féle tábor az Akadémiában 1858-ban lezajló választásokon elért sikerei⁷ után az irodalmi életben való térnyerést is céljául tűzhetette ki (a Kisfaludy Társaság áthangolása, új szépirodalmi, kritikai lap megindítása, Erdélyi János és Gyulai Pál szorosabb együttműködésre biztatása stb.) Jól tudhatták, hogy a mozgékony, az akkori sajtó nagyrészét kezében tartó, csoportosulásukban már-már „klikk”-et sejtő irodalmi körökben nem alkalmazhatják azokat a sakkhúzásokat, amelyekkel az akadémiai választásoknál éltek. Az irodalmi életre vonatkozó elképzeléseik megvalósításához olyan, alkotóként is föltétlen tekintélynek elismert, népszerű személyiségre volt mindenekelőtt szükségük, mint Arany János.

⁵ Arany János *Összes Költeményei* I. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955., ill. 1973.

⁶ Arany János életrajza 1860—1882. Bp. 1938. 196. — Később a kritikai kiadás jegyzeteihez írott bevezetésben a kérdéses költemények keletkezéséről, sorsáról: VI. 215. sk.

⁷ Manővereikre jellemző pl. Csengery 1858. dec. 16-án Gyulaihoz írott levelének egy részlete: „Deák Ferenc intező szellemét mind a(z akadémiai) jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod, minden úgy ment, ahogy ő akarta — kivéve a természettudományi szakot, Brassai bácsi megbukott.” Gyulai Pál levelezése Fontes 4. 187. levél.

Csengery éppen Gyulainak írta: „Aranyban egy roppant hatású irodalmi központot nyerünk irodalmunk székhelyén, s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit.”⁸

Kemény és Csengery — észrevehetően — hamar rátalált Aranyban arra az irodalmi tekintélyre, aki nélkül irodalompolitikai vállalkozásban kezdeni akkor Magyarországon értelmetlenség lett volna. Gyulai és Csengery gyakori nagykőrösi látogatásai és Arany ötletesen megszervezett akadémikussá választása (ugyanazon a napon lett levelező- és rendes tag!) már ennek a számukra nélkülözhetetlen tekintélynek szólt, még ha Arany János személye és költészete önmagában is méltó volt erre a nála kevésbé jelentősékeknek már korábban juttatott elismerésre.⁹ A személyes kapcsolatok hamar kiépültek közöttük, előbb a Kemény és Csengery által szemmel láthatóan befolyásolt Gyulai személyén és kritikai munkássága révén, majd közvetlen baráti kapcsolatokra is sor került (Arany keresztkomájánál, Csengerynél vendégeskedett, ha a Pestre költözése előtti időkben néha fölutazott a fővárosba). Arany sokáig húzódozott a sürgető kapacitálásokkal szemben. Elsősorban egzisztenciális okokra hivatkozott ugyan (és joggal), de közismert a Széchenyi halálára irandó óda vállalásától való vonakodása is. A fölkérés — alig burkoltan — mintegy jelezte-sejtette „a nemzeti költő” piedesztáljára emelés szándékát. És bár maga is úgy érezte, hogy az idők változása az irodalmi életben is valamilyen új útra találást sürget, lehetetlen föltételeznünk, hogy ne érezte volna meg legközelebbi hívei buzgólkodásában azokat a kimondatlan föltételeket is, amelyekhez így-vagy-úgy, előbb vagy utóbb alkalmazkodnia kell, még ha jórészüekkel egyet is tudott érteni.

Keményék valamiféle „egy kézben” tartható, azonos esztétikai, kritikai elvek szerinti irodalmi mozgalmat képzeltek el egyedül üdvözítőnek, amely Akadémiával, Kisfaludy Társasággal, egy új Aurorával, netán Athenaeummal irányítható lett volna. Ilyen vagy hasonló intézmények sok esztendei hiánya, a dilettánsok hangoskodó cimboráskodása, a viták gyakran útszélivé váló hangja riadt aggodalmat keltett azokban, akik pályázatok és elismert tekintélyek által irányított, „intézményesített” irodalmi életben látták a nemzet javát egyedül szolgálni alkalmas szépirodalom megbízható letéteményesét. (Jellemző, hogy Kemény még 1857 elején is „a hajdani Aurora szellemében szerkesztendő zsebkönyv” kiadásának ötletével fordult Aranyhoz, hogy mintegy ezzel protestáljanak a „semmi komolysággal nem bíró és ipar gyanánt üzőtt” szépirodalom ellen.¹⁰ Arany inkább egy Kazinczy-Társaságra gondolt.¹¹)

A Deák—Kemény—Eötvös—Csengery csoport — nevezzük most így az egyébként lassan tömörülő, összetételében fluktuáló tábort — nagyon józan megfontolásból, a „petőfieskedők” kivételével, jóformán az egész magyar irodalmi élettel igyekezett kapcsolatot teremteni. Ezzel a szándékkal Arany is egyetértett. A *Szépirodalmi Figyelő* megindulásakor írott *Előrajz*¹²-ában mindenkit hívott is, hogy a színre lépő folyóirat ilyenképpen „irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát, nem a lap anyagi, hanem az irodalom szellemi javáért.”

Kitapintható azonban, hogy a jobbára Arany okosan kiválasztott személye által a *Szépirodalmi Figyelő*höz vonzott író-költő csoport, és a lap elvi irányításába magának eleve beleszólási jogot vindikáló alakulat (Gyulai, Szász Károly, Greguss,

⁸ V. ö.: KOMLÓS Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében. 1956. 5.; továbbá Fontes 4.: 1860. aug. 12-i levél.

⁹ L.: SÖTÉR István: Polgárosodás és nemzetiség. MTA I. Oszt. Közl. 1962. 18. k.

¹⁰ Arany levele Tompához 1857. május 28-án.

¹¹ Levele Salamon Ferenchez 1857. nov. 20-án.

¹² Arany János Összes Művei (kk.) XI. k. 17.

Salamon) között kezdettől lappangtak irodalompolitikai, elméleti, kritikai szinten ellentétek. Pedig az 1860-as évek elejének politikai-közéleti mozgalmi fölcillantották a magyar szellemi és irodalmi élet korszerű átrendezésének lehetőségeit. Ekkor lehetett a nyomasztó 1850-es évek után végre viszonylag szabadon új utat keresni és választani, a jelentkező új és régi erőket, tehetségeket elfogultság nélkül számba venni, ugyanakkor tragikusan melléfogni, vagy — óvatoskodva — félmegoldásokhoz folyamodni.

Arany ezt a sorsfordulót jól megérezte. *Irányok* című tanulmányában meg is írta, hogy „új utakat kell törnünk, hol szabadon kifejtessük egyedi tehetségünket. Ez történik, ha mind a lyrában az övétől (t. i. Petőfiétől) különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmány tárgyává tesszük és lelkesen gyakoroljuk.”¹³ A többszám első személyben való fogalmazás minden bizonnyal nem pusztán szerkesztői fogás, hanem személyes munkatársi kéznyújtás is.

Nehéz lenne Aranyról föltételezni, hogy maga is ne vágyott volna az egyedi tehetség szabadabb kifejtésére mint költő: önmagáról is vallott itt. Cikksorozata további részében körvonalazta elképzeléseit arról, hogyan kellene a magyar költészetnek új irányokat találnia, túljutnia az 1850-es évek önismétlő modorán. Csakhogy amíg a kor és azt helyesen értők valójában olyan irodalmi életet kívántak, amely nem ír elő *egyetlen irányt*, nem követeli az *egyedi tehetség hajlama elleni alkalmazkodását*, a színvonal tekintetében szelektál a kritikában is, az a csoport, amely reprezentánsául Aranyt megnyerte, ennél konzervatívabb és szigorúbb volt.

Ha a pesti együttműködés közelítette is Arany és lapalapító híveinek elgondolásait egymáshoz, teljes egyetértés aligha alakulhatott ki közöttük. Ezt bizonyítja például a *Visszatekintés* című cikke, amely egy kínos „házon belüli” vitáról tanúskodik.¹⁴ Nehezen magyarázható meg az Arany esztétikai nézeteit megfogalmazni szánt *Vojtina Ars Poétikája* váratlan félbemaradása, a Keményék által már régóta nem szívelt Jókaihoz írott verses Arany-levelek baráti, meleg hangja stb.

A *Szépirodalmi Figyelő* sajnálatosan hamar elszigetelődött. A megjelenésekor még lelkesen fősorakozó írók és köztük egy új generáció képviselői (Vajda, Jókai, Zilahy Károly, Riedl Szende, Vértesi Arnold, Tolnai Lajos stb.) elmaradtak, pedig Arany személyes nyilatkozatai, nyilvános fölhívásai fontosnak tartották megnyerni őket. A *Figyelő* csődje után Arany a *Koszorú* megindulását bejelentve számba vette a *Szépirodalmi Figyelő* íróinak és olvasóinak aggasztó megfogyatkozását, ennek lehetséges indokait, de csak burkoltan szólt a szerkesztőségen belüli ellentétekről. (Tekintettel az általa szerkesztendő új lap jövőjére ez így volt diplomatikus: Gyulai és Szász Károly ajánlkoztak főmunkatársakul, akik korábbi betegeskedése idején is megszerkesztették helyette a *Figyelő* egyes számait.)

„Elég az hozzá — zárta le Arany a szóhajóhető indokok fősorolását — többen elmaradtak, akiket vártam, kiket szívesen üdvözöltem volna, s állandó munkatársakul leginkább amaz egynehány régibb íróra levék szorítva, kiknek személyes barátságával dicsekedhetem. Így történt, hogy lapomban nagyobb tért kellett engednem a tudományos és bírálati részeknek, mint eleinte szándékom volt.” Arany fogalmazása naív jóhiszeműséggel, akaratlanul is elárulja azt a körülzárttságot, amelyikbe kényszeredett, s amelyet föloldani akkor nem tudott, elvesztve ezzel mindazokat, akiket örömmel várt volna munkatársaiul.

A *Koszorúban* közzétett *Irodalmi hitvallásunk* c. tanulmánya ugyan ismét többes számban fogalmazódik, de nagyon személyes vallomásnak tűnik. Itt fejtette ki,

¹³ Uo. 154.

¹⁴ Uo. 217.

hogy nem óhajtja a patriarkális vagy nyomasztó tekintély — társai őt talán ennek szánták? — által teremtett irodalmi egységet. Ez nyilvánvaló elhatárolódás a Kemény —Eötvös—Csengery-féle irodalompolitikai koncepciótól. Arany a századelő íróit, akikre Eötvös, Salamon, Greguss, Gyulai egyre többször hivatkoztak ekkor, csak a „morális érzet”, az „irodalmi méltóság” s az író „önhivatásának érzete” tekintetében állította példaképül a lap olvasóinak és munkatársainak. Művészi szempontból — amennyire a tanulmány főnmaradt vázlatából következtethető — egy mindenféle elfogultságtól mentes irodalmi atmoszféra kialakítására törekedett. Ennek érzékeltetéséül csak egy idézet: „Vannak szent és szenteskedő, szigorúan kegyes, de kegyesen száraz lelkek, a kik valamely költemény becsét a benne parázsan felhalmozott vallás-erkölcsi tanulságoktól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől mérik; a képzelem minden szabadabb játékát, az emberi szenvedély, az élet, a viszonyok költői en hű festését feltétlenül kárhoztatják.”¹⁵ Mintha ezzel jelezte volna, kikkel nem ért egyet, pedig ilyesfélék vették körül.

Ezek a nyilvánvalónak tűnő nézetkülönbségek — amelyeket Arany magasztaló hívei és ő maga sem éleztek ki sohasem —, elárulják a remélt de megvalósíthatatlan (egyre megvalósíthatatlanabb), közösnek vélt nemzeti költészet eszme kudarcát. Arany előrelátóbb volt az őt nemzeti költői piedesztálra emelő támogatóinál, de nem volt elég ereje nyilvánosan kitérni nemes ügybuzgóságuk elől.

Ha van is túlzás Németh László Aranyról szóló kis tanulmányának ilyen kitételeiben, mint hogy „Csengery Antal ... az összes akadémiai és Kisfaludy társaságbeli állások fő helyszerzője”, és hogy Aranyt Pesten körülfogta a sok „lelkes barát, akiket a csodálat terel ... köré. A magányos, ellenségeket szimatoló Arany bizonyára hálás is irántuk, de minden bizonnal tehetetlen velük szemben”, hogy Arany „felköltözése épp olyan vak kiruccanás volt, mint színész-kora; az a bohém élet, ez az Akadémia felé. Onnan meg tudott szökni, innen soha többet” — joggal figyelmeztetett arra, hogy „felejtjük el egy pillanatra a tankönyvek s a versekbe rejtett önarckép Aranyát, figyeljünk költői természete önkéntelen vallomásaira.”^{15a} A papírszeletkére jegyzett rögtönzések minden bizonnal a költői természet ilyesféle vallomásai.

*

Az így, lavina szerűen halmozódó költői-emberi „rossz közérzet” kialakulásához természetesen hozzájárult a politikai élet ekkori viharos hullámmása is. Valószínű azonban, hogy a költőt elsősorban a magyar irodalmi élet, a költészet, saját költő mivolta foglalkoztatta. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy az 1860-as évek elejének első „rögtönzései” erről vallanak:

Szülőhelyem Szalonta
Nem szült engem szalonba;
Azért vágyom naponta
Kunyhóba és vadonba.

A népdal-hangot megütő rigmust a szülőföldre való nosztalgikus visszavágyódás példajaként szokás emlegetni, pedig benne foglaltatik ennél általánosabb elvágyódás is. A *kunyhó* és *vadon*, ahová a költő *naponta* vágyik, nem csupán és okvetlenül Szalonta lehet. (A *szalonba* és *Szalonta* szavak szójétákra csábító voltával itt ne foglalkozunk, bár Arany nyelvi bravúrait mindenki ismeri!) Ami a költőt a vers logi-

¹⁵ Uo. 403.

^{15a} NÉMETH László: Arany János. A minőség forradalma 1940. III. k. 18—35.

kája szerint taszítja, a *szalon*. Olyasféle kör (körök), társaság, amelyikben léptenyomon forogni kénytelen ekkoriban, (hiszen ezt vállalta) és amelyikből ő — Szalonta szülötte — bármilyen kunyhóba és vadonba szívesen elmenne. Annál is inkább, mert az ilyen körökben naponta megfordulni kénytelen lévén, ruhatárát is ki kell egészítenie *Cilinderrel*:

A kalapom cilinder
Nem holmi csekélység:
Ha fölteszem: magasság,
Ha leveszem: mélység.

A játékos versezet első pillanatra valami pesti, a költő számára feszélyező, divatos társaságba készülődés hangulatát idézi. Kár azonban azt hinni, hogy ebben a négy sorban egy újabb peleskei nótárius zsörtölődik csupán a városi divat miatt úgy, hogy közben némi öniróniával elismeri: maga is elfogadta. Tudjuk, hogy a költő megszokott egy vidékies-magyaros öltözködésmódot, lehetőleg ragaszkodott is hozzá. A *csékélység* — *magasság* — *mélység* rím- és fogalomhármas azonban Arany-nál okvetlenül túlmutat a divat, a társasági elkötelezettség alkalmi különösségein. A költő az öt feszélyező világ, az élet dolgainak groteszk relativitásaira utal, a vers a látszat-magasságoknak és látszattmélységeknek szól. („Jaj, mily sekély a mélység és mily mély a sekélység...” — riad majd meg évtizedek múltán Esti Kornél — Kosztolányi!)

A *Félmagyarság* címet viselő vers a „divatok” változásának légköréből közvetlenül vezet át az 1860-as évek eleji politika kicsinyes külsőségekből is lecsapódó, tragikomikus önellentmondásaihoz. Nem nehéz megfejteti, mekkora a különbség: amikor a honfi *keble* magyar, és amikor a *lábára* húzott magyaros csizmával protestál:

Az én fiatal koromban
(Vonj le negyven évet)
Magyar volt a honfi keble*,
Csak a lába német.
Most a melle zsák-kabátban
Úszik a köz árral:
Csak amúgy *földszint* protestál
Hosszú csizmaszárral.

(**Attilában jártak, de pantalonnal. A. J.*)

Amíg az előzőkben nosztalgia és önirónia, irónia kísérte a sorokat, itt már keserűség-gúnyos fintorgás jelentkezik, de kimondottan kaján megjegyzés is hangzik el az alkudozva politizálókról.¹⁶

A már 1860—1861-ben megfogalmazódó témakörök, motívumok és az ezeket kísérő hangnem-változatok, felhangok — természetesen modulálódva — átvezetnek a „hallgatás” esztendeibe, és még tovább, (mint máris sejthető) az „őszikék” korszakába, „mindvégig”.

Hamarosan melléjük társulnak egyéb motívumok és hangulatváltozatok, mintegy zenei variációk.

Az irodalom, a költészet, a költő valóságos — tehát nem hivatalosan „elvárt” és deklarált — jelentőségéről, a napi politikához való viszonyáról vall Arany a *Poéta és politikus* című, 1862-ből való, példabeszéd-szerű négy sorosában:

¹⁶ *Coronini*

A liget akáci lenézték a fenyvet,
Hogy megettük nyáron oly bús színben senyved;
„Mikor ti virultok, bágyad az én színem”
— Mond ez — „de ha tél van, én zöldellek, ti nem!”

Az irodalmi vezéralaknak szánt szerkesztő ugyanebben az évben játékos-komoly *Epitáfiumot* is ír magának:

ITT NYUGSZIK
ARANY JÁNOS

szerkesztő

Született 1817 március 2-án
Meghalt...

Nincs végezve itt még a cikk,
Folytatása következik:
Én-Uram, légy én szerkesztőm,
Új folyamban újrakezdőm.

És ha a reményeit vesztő szerkesztő csak játszana is az önepitáfium komor műfajával, ugyanekkor születik *Ősz felé* címmel nyolc megrendült sora, amely szinte Goethe *Über allen Gipfeln...* jét idézi emlékezetünkbe hangulatával, gondolati és lírai „telitalálát” voltának tömörségével:

Oh, mint szeretném újra élni
Az ifjúság arany korát,
Még egyszer újra átremélni
Hosszú reményeim sorát, —
Hévvél haladni a tetőnek,
Borítaná bár köd, homály —
Míg fénybe' most, a lejövőnek
Ragyogva, de mögötte áll!

Az a rezignáció hangzik itt föl az élet és költői pálya delén magát túllévőnek érző költő lantján, amely oly elkeseredetten fogalmazódott meg egy évtizeddel korábban a *Mint egy alélt vándor...*-ban, a *Visszatekintésben* vagy *A lejtőnben*. A hangszerelés azonban más, mostanától ilyen szordínóval kíséri majd tovább ez az érzés és hangulat a költőt. Ezzel a téma- és érzéskörrel, hangszínnel érintkeznek az egyre szaporodó sírversek¹⁷, amelyeket általa becsült, szeretett személyek, kortársak halálakor írt, előlegezve mintegy a saját öregedéséről, betegségéről, közelinek sejtett haláláról írott későbbi verseket.

A pályán lefelé haladás gondolatának fájdalmas-rezignált föl-föl idézése, a barátok, kortársak, szeretteinek halála, saját közalgó halála érzésének vissza-visszatérése kiváltja a költő önmagával való számvetésének belső kényszerét. 1864-ben írja *Emlékül* címmel egy „ismerni akarónak” a következőket:

Ha levette gyarló tested,
Úgy, mint ideállá fested,
Lengne hozzád tiszta szárnyán
Ez a szellem: elbocsátnám.

¹⁷ *Kupai Kovács István sírjára* (1860), *Palóczy halálakor* (1861), *Károlyi Sándor* (1862), *Bordács Dániel sírverse* (1865), — majd saját leánya sírversei 1865-ből!

Így, ne óhajtsd látni szembe:
Ember ő is, törpe, gyenge;
S tán becsét is, ha csalódnál,
Alább tennéd a ... valónál.

A példákat tovább sorakoztathatnánk, de talán ennyivel is sikerült érzékeltetnünk, hogy mire a költő az irodalomtörténeti hagyomány szerint elhallgat, már körvonalazódnak azok a lélektani, lírai alaphelyzetek és a hozzájuk spontán idomuló hangulatok is előbontakoznak, amelyek a hallgatás több mint egy évtizedében — ha természetszerűleg újrafogalmazódva, áthangolódva is — megszólalnak a „rögtönzések”-ben, a kevés figyelemre méltatott, papírszeletekre jegyzett pár soros versekben.

A költői-közéleti szereppel együttjáró, a költőt Pestre költözése óta egyre feszélyező szorongás *A csillag-hulláskor* című verscsoportban tör föl különös erővel. Arany nála szokatlan indulattal hánytorgatja az ügyet: kitüntetését. Majd egy tucatnyi versváltozat tanúsítja, mennyire — a szó szoros értelmében — *lelke mélyéig* fölkaparta, mekkora konvulziót okozott számára az a gesztus, amelyet legőszintébb hívei jártak ki számára, mintegy betetőzéséül annak a legnemesebb szándékból fakadó akciónak, amely az ő Pestre hívogatásával kezdődött. A tizenegy kis lírai telitalálatban szinte minden korábban említett téma és hangulat összefonódik. Nem csupán a kéretlen császári-királyi elismeréssel szembeni hazafi szólal meg ebben a remek epigramma főzérben, pedig általában ezt szoktuk emlegetni.

Kibuggyan belőle a híveivel, rangját, pozícióit, megdicsőülését elősegítő, jószándékú „támogatói”-val (p. Eötvössel) szembeni kesernyés-gúnyos szemrehányás:

Járnak hozzám méltóságok,
Kötik rám a méltóságot:
„Megbocsásson méltóságtok,
Nem érzek rá méltóságot.”

Megszólal az emberi-költői pálya végét közelinek érző, rezignált Arany is: a barátoknak szóló szemrehányást immár halkabbra fogva:

Csillagot, keresztet noha rám aggattok,
Boldog ez a kebel nem lesz már alattok.

Az étellel való számvetés motívuma is fölhangzik, ismerős hangnemben:

A hiúság gőzi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinánte,
Magam Don Quixote vagyok.

Még kegyetlenebb a szándékosan triviális, népi szólásokba burkolt, ugyanakkor kihívó önbecsmérlés, amely egyértelműen a lélek mélyének igazi fölkaparodottságáról szól:

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem ez a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom.

És befejezésül *A csillag-hulláskor* utolsó, fáradtan lemondó kétsorosa minderről a hányattatásról:

Ha én egy jót alhatnám —
Száz keresztért nem adnám.

Az 1867—1869 közötti két esztendő természetes televénye a hasonló rögtönzéseknek. Olvashatunk egy baráti érzelmekről valló disztichont, amely hagyományos daktilusokba szedi az öt évtizedénél is több idő óta környező Csengery Antal, felesége, fia és három leánya nevét¹⁸, családi pohárköszöntőre (ez már a joviális etiketthez tartozott), igazában azonban a költőt önmaga és a haza sorsa érdekelte. Elgondolkoztató, amikor ezt írta 1867-ben *A haza sorsa* címen:

Küzdelem a létért,
De nem a jóllétért;
Nem hatalomért,
Csak nyugalomért.

Alig néhány hónap múlva ezt írja:

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj
Érzem, szorul, feszül, fáj.
Ettől csappan meg a háj:
Ez mondja majd nekem: állj!
Hanem panaszt ne ejts száj!
Az élet úgy se volt báj,
Meghalni jobb, ha — muszáj!

A költő, aki őszinte baráti szeretettel fabrikált disztichont barátja családi ünnepeire, a rímekben is jajgatva (a cím is *Ájváj*) tréfál saját testi gyötrelmeivel, és az utolsó három sorban a panaszait elhallgató, életét „báj”-nak igazán nem tekintő, a vágyott-kényszerű halált váró ember szólal meg.

Szaporodnak továbbra is a sírversek, amelyek közül a Tompa halálára írottak a legemlékezetesebbek.¹⁹ A két ünnepélyes verselésű, sírkőre véshető változat után a harmadikat érdemes itt idéznünk. Ez nyilvánvalóan nem az intézményes, hivatalos kegyelet követelményeit hivatott kielégíteni, hanem a személyes jóbarátnak (akinek Gyulaiékról is néha elkeseredetten nyilatkozott!) szól, a költőtársnak, igazában önmagáról vallva:

Hát jól van így, amice Tompa:
Én skártba, te végnyugalomba;
S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
A varjú sem károg utánunk.

Az első két sírvers-változat precíz disztichonjai után a verselésnek ez az otthonias oidottsága, az utolsó, elvesztett költő-barátnak a sírvers szerzőjével való lényegi azonosítása nem pusztán a hivatalos irodalompolitika ünnepélyes-fontoskodó, elparentáló dicsőítése elleni csendes demonstráció — mint Bóka László²⁰ is írta —, hanem

¹⁸ Pohárköszöntő a Csengery családra (1867).

¹⁹ *Tompa sírkövére* I., II. (1868).

²⁰ A lírikus Arany. MTA I. Oszt. Közl. III. 1953. 370.

megdöbbenő vallomás azokról a gondolatokról, aggályos előérzetekről, amelyek a költőt egyre sűrűbben körülfelhőzik.

Az iredalompolitikában körülötte kialakult körülmények okozta szorongást, rossz közérzetet még fokozták a közéleti események, különösen az 1869-es választások, amelyekben a nemzet általa régóta sejtett önismerethiányát, az évtizedek óta visszacsengő szólam-hazafiságot látta meg mindenekelőtt. A többször idézett forgácsok okán ezúttal arra is figyelmeztetnénk, hogy Arany a békés, a nyugalomra, az alkotásra alkalmas légkört meghozó világ eljövételét várta, és minden irritálta, ami ezt veszélyeztetni látszott. Már 1867-ben Deák Ferenc ellenzékének hangoskodó demonstrációja ellen írta a *Demokranótá*-t:

Deák Ferenc! megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
Rend nélkül!

Ez a versformájában is parodisztikus, szándékosan klapanciás kortes-nóta travesztia 1869-ben szatirikus disztichonnak adja át az elégedetlenség hangját:

Irtó háború volt küzdelmed az értelem ellen;
Készül az irtó harc a kaput ellen: örülj!

Az egész alkotmányos herce-hurcáról egyébként így vélekedett:

Mely idálként leng vala
Ifjú lelkem elébe;
Majd vértanúként meghala:
A *szent hazának* képe:
Ti vagytok-é, kik most szavaztok,
Szatócsok és részeg parasztok
S megvesztek általa!?!

Hogy milyen lehetett a költő ifjú lelke elébe lengő szent haza ideálképe, műveiből tudjuk, de meg is értjük, hogy az 1848-ban bukásra ítélt népképviselő jelölt 1869-ben, a félszeg polgári liberalizmus újabb hazai kísérletére miért reagált így.

Ugyanekkor alkalmi mérleget is készít saját pályájáról:

Nem fáklya vagy, éltem:
Vagy te silány gyertya,
Mely csepű-kanóccát
Sercegve itatja,
Majd-majd el is oltja

Mégis *ha elégne!*
De mennyi hiában
Elcsepeg, elcsurog
Így átabotában:
Áldatlan munkában.

A mások és talán önmaga által is fákláynak szánt, végülis önmaga lángját fojtogató, csepű kanócú, silány gyertyának minősülő, áldatlan munkában „elcsepegő-elcsurgó” élet szemléletes és egyben jelképes kifejeződésű érzéséhez szinte rögeszmeszerűen társul a kéretlen kitüntetést újra idéző *Főtitkárság* négy sora:

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.

A két utóbb idézett kis versben is érezhető, hogy e mondacsokban egyre fogyatkozik a szatirikus él, a szemrehányó fölháborodás, egyre inkább a rezignált önmérgelés szivárog beléjük. Már 1869 végén így ír Arany:

Férfikorom végefelé máris,
Hideg nekem a delelő nyár is,
Koravénség hava ül felettem:
Mind a világ „ura-bátyja” lettem.

Pszichológiailag nagyon is érthető, hogy ebben a helyzetben egy meggondolatlan, bár jóhiszemű, mégis megalázó „uram-bátyám” gesztusra is fölszisszen a költő. A korból való kimaradás, kihullás helyzetére való rádöbbenés (mint egy kisértő „Don Quixote-komplexus”?) fogalmazódik itt meg újra. Ezt hamarosan követi a tömörségében tragikusan megrendítő *Ötvenhárom év*:

Az élet rajtam egyre nehezől;
Kivénültem *kortársaim* közül.

Ráadásul születik újabb sírvers is, ezúttal megnevezetlen személy számára:

Élt, szeretett, meghalt; nincs hézag utána nemében;
Jó emlékezetét őrzi utódja: elég!

Nem tudhatjuk, kinek szánta. Bárki lehet — ő maga is! Mégis megpróbált néha föllélegzeni, jellemzően: a pesti ligetben. Erről vall a *Zöld vers*...

Azt hittem a télen, hogy fűbe harapok;
De látom, ez egyszer tán még fűre kapok.

Egy-egy családi gond, irodalmi zajgás, politikai probléma is föl-fölkelti néha még érdeklődését (*Óda egy vendéghajhoz, Az „Üstökös”-nek, Ejnye, Piroška betegségében*), de az 1870-es években a pályavég és a közeli halál előérzete kezd a pár soros versekben dominálni. Talán az *1872. május 1-re* című közülük a legjellemzőbb:

Jöhetsz tőlem vidor tavasz,
Jöhetsz bús őszi felleg,
Nyár mely pirít, tél mely havaz:
Én meg nem énekellek.
Az én időmnek egy szaka
Van már csak: a fagyos tél,
S ama földsarki éjszaka,
Melynek több napja nem kél.

*

Arany befelé fordulva, a „papírszeleteket” elrejtve vagy el is feledve valósította meg azokat az elveket, amelyeket az 1860-as évek elején visszhangtalanul hirdetett mint folyóirat szerkesztő? Ezekben a kis versekben fejtette ki, önmagához szólván,

szabadon egyéniségét, ezekben valósította meg a „képzelem minden szabadabb játékát, az emberi szenvedély, az élet, a viszonyok költőien hű festését”

A magyar irodalmi életben iránymutatónak, mércének szánt, és a nemzethez szólásra mindig vállalkozó költő bizonyára nem holmi hazafiaskodva zsörtölődő öregúr e kis versekben. Ő, akit magasztaltak, egyre-másra akadémiai jutalmakkal koszorúztak, kitüntettek ekkoriban, megkísérelte hogy eleget tegyen azoknak a vára-kozásoknak, amelyekről jól tudott, de költői önmaga ezektől látnivalóan egyre távolodott. Személyisége integritásának ösztönös-tudatos védelmezéséből születtek ezek a versek, az alkalminak, ötletek szülte rögtönzéseknek látszó, az utókor által kegyeletes elnézéssel tudomásul vett, hol komoly, hol játékos-ironisztikus írások.

Németh László idézett véleményétől eltérően: Arany csak látszólag „az Akadémia foglya”, valójában megszabadítja magát ebből a fogságból a mondacsok rejtek-útján, átmenti magát az „őszikék” szubjektív világába. A „népnemzeti”, koszorúzott epikus költő csöndes önátalakításának folyamata szemlélhető a jelentéktelennek tűnő forgácsokban. Találón, bár csak futólag utalt erre Keresztury Dezső: „ami forrt benn, annak csak egy-egy buboréka szállt fel s pattant el a felszínen, apró sóhajokban, szösszenetekben.”²¹ Hogy mi „forrt benn”, arról ennél jóval többet vallanak ezek az elpattanó buborékok.

Bizonyosnak látszik számunkra, hogy az 1860-as évek kezdetétől egyre szaporábban születő, tematikai és hangulati értelemben egyre határozottabban körvonala-zódó, lírai forgács-csoportok lépten-nyomon érintkeznek. A költészettel, a köz-élettel, a költő személyes-emberi lehetőségeivel, értékével, öregséggel, betegséggel, halállal foglalkozók lassan összemosódnak, egy gyülemelő, új motivikus hangulati atmoszférát teremtve. Ezek a versek részint áthoznak Bach-kor beli gondokat, részint körvonala-zzák, kiépítik — mint valami korálsziget sor a „felszín alatt” — az őszikék remekeinek lírai alaphelyzeteit.

Mindez legkézenfekvőbben az *Epilogus*ban igazolódik be, amelyben minden eddig körvonala-zódó motívum és hangulat együtt található (maga a cím is a végsőnek szánt összegezést jelzi). A derűs-szomorkás kezdő versszakok után a „csillag-hullás” keserű hangulatát idéző, egyben költői pályamérleget is készítő strófák következnek:

Ada címet, bár nem kértem,
S több a hír-név, mint az érdem:
.....
Bár ha engem titkos métely
Fölemészt: az örök kétely;
S pályám bére
Égető mint Nessus vére.

Majd fölhangzik az elvágyódás szólama a „csöndes fészek”-be, „zöld lomb árnyán” — „egy kis független nyugalom”-ba, de a költő rezignáltan érzi: „Egy nyugalom vár, a végső...”

Más „őszikék” ugyanebből a körből építkeznek, más-más hangsúllyal. Egyikükben a halálközelség (*A lepke*), másikukban a nosztalgikus elvágyódás (*Vásárban, Ének a pesti ligetről*) kap domináns szerepet, *A tölgyek alatt* a szülőföld boldog, ifjúi világára emlékezéstől az egész életpályát átítelve tart a közeli vég rezignált elfogadásáig.

A *Régi panasz* a magyarság jövője miatt érzett, riasztó kétségek megfogalmazása, a *Kozmopolita költészet*: kínos szélmalomharc a nemzeti költészet ügyében...

²¹ I. m. u.o.: 70.

Ezek mellett a lírai remekék mellett is folytatódik azonban a költőnek immár kezére álló, meghitt, rögtönzés szerű mondacsok láncolata. A még hátra levő évek ilyen terméséből csak néhány jellemzőt említsünk: *Csak azért is!*, *A hazáról*, *Így is jó* (1877), *Az idők...*, *Szenvedek én...* (1878), *Évnapra*, *Régi adoma* (1879), *Különbség*, *Toldy sírjára* (1880), *Évnapra*, *Sejtelem* (1881), és végül az utolsó, immár beteljesülő *Sejtelem* 1882. március 2-áról, születésnapjáról:

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kérébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.

Végülis azokkal a nézetekkel kell egyetértünk, amelyek szerint Arany két lírai korszaka — ha van is első (1850-es évek) és van második (1877—1882) — korántsem válik el egymástól. Szervesen összeköti őket a „hallgatás” időszakában keletkezett költeménysor, amelynek minden darabján épp úgy rajta van — Péterfy Jenő kifejezésével²² élve — a „psychológiai datum”, mint az „őszikék” minden egyes remekén.

DER „STILLSCHWEIGENDE“ ARANY UND DIE GEDICHTSAMMLUNG „ŐSZIKÉK“

Die Periode von 1855 bis 1877 in der dichterischen Tätigkeit von Arany János ist durch die ungarische Literaturgeschichte auch bis heute als die Periode des Schweigens charakterisiert. Im Laufe dieser Jahre hat der Dichter tatsächlich immer weniger Werke publiziert, die schon aufgenommenen epischen Pläne wurden nicht fortgesetzt, und seine Lyrische Schöpfung ist auch spärlicher geworden. Als Sekretär der Ungarischen Akademie für Wissenschaften hat er in in seinem Amt, und daneben an verschiedenen Übersetzungen (Shakespeare, Aristophanes) gearbeitet. — So schien es eine unerwartete Überraschung zu sein, als er von 1877 bis zu seinem Tode (1882) die dann mit dem Titel „Őszikék” bekant gewordenen lyrischen Bravouren von weltliterarischen Niveau, schon die moderne Lyrik der Jahrhundertwende verkündigend, reichlich geschafft hat.

Die Abhandlung will darauf hinweisen, dass diese, während der Periode „des Schweigens“ einstandenen „Schnitzel“, Fragmente und Notizen schon als die verborgenen Vorbereitungen der späten dichterischen Blütezeit zu sehen sind. Von den bisherigen Pflegern des dichterischen Erbgutes wurden diese epigrammatischen, nicht selten nur auf Papierfetzen notierten, verlorengehenden lyrischen Gedanken oft zu vernachlässigt. Die Dichter, wenn auch dem Anschein nach schweigt, hatte stets die Absicht, zu sprechen. Es ist beweisbar, dass diese wenig beachteten Notizen die wesentliche Basis der die dichterische Tätigkeit bekrönenden lyrische Schöpfung bedeuten. Erst in diesen Werken wurden jene Erlebnisse und gedanken konzipiert, die sich, die ungarische Lyrik im 20. Jahrhundert stark beeinflussend, dem Wesen nach in der Periode zwischen 1877—1882 entwickelt haben.

²² PÉTERFY Jenő: Arany János őszikéi. Budapesti Szemle, 1888. LIII. 152—157.